УДК 82.091(01)

Ф.Ш. Хуҗин

БОРЫНГЫ БАБАЛАРЫБЫЗ НИНДИ ТЕЛДӘ СӨЙЛӘШКӘН?

Профессор Марсель Бакировның «Тайны происхождения наших предков (историко-лингвистическое исследование)» дигән китабын укып чыккач туган фикерләр

В статье дана оценка, с точки зрения ученого-историка, новой монографии известного татарского филолога, профессора М.Х. Бакирова «Тайны происхождения наших предков (историко-лингвистическое исследование)» (Казань: Татар. кн. изд-во, 2022. 391 с.), посвященной выявлению этнических корней тюркского языка и их носителей, в первую очередь, далеких предков татар и чувашей. В первой части книги основное внимание уделено проблемам формирования языка булгарского этнического массива (булгар, хазар, сувар, барсил и др.); показана роль Древнего Кавказа и Среднеазиатского Турана в качестве связующих звеньев с первоначальной родиной тюрков – Передней Азией. Во второй части представлен лексико-семантический (отчасти этимологический) словарь, основу которого составляет нововыявленный материал самого автора, подтверждающий переднеазиатское происхождение тюркского этноязыкового мира. Автор рецензии высоко оценивает открытия профессора М.Х. Бакирова и надеется, что основанная на новых надежных фактах концепция ученого поможет решать некоторые остро дискуссионные проблемы формирования этнических основ современных тюркских народов.

Ключевые слова: этногенез, прототюрки, волжско-булгарский язык, лексико-семантический словарь, Ближний Восток, Передняя Азия, Среднеазиатский Туран.

The article evaluates, from the point of view of a historian, a new monograph by the famous Tatar philologist, Professor M.H. Bakirov «Secrets of the origin of our ancestors (historical and linguistic research)» (Kazan: Tatar Publishing House, 2022.391 p.), dedicated to identifying the ethnic roots of the Turkic language and their speakers first of all, the distant ancestors of the Tatars and Chuvash. In the first part of the book, the main attention is paid to the problems of the formation of the language of the Bulgar ethnic array (Bulgar, Khazar, Suvar, Barsil, etc.); the role of the Ancient Caucasus and the Central Asian Turan as connecting links with the original homeland of the Turks – Near Asia is shown. The second part presents a lexico-semantic (partly etymological) dictionary, the basis of which is the newly revealed material of the author himself, confirming the Near-Asian origin of the Turkic ethno-linguistic world. The author of the review highly appreciates the discoveries of Professor M.H. Bakirov and hopes that the scientist's concept based on new reliable facts will help to solve some of the hotly debated problems of the formation of the ethnic foundations of modern Turkic peoples.

Keywords: linguistics, ethnogenesis, proto-turks, Volga-Bulgar language, lexico-semantic dictionary, Near East, Central Asian Turan.

Геродот (б.э.к. V гасыр) грек тарихының, Фабий Пиктор (б.э.к. III гасыр) Рим тарихының атасы санала. Россия тарихы фәненең чишмә башы елъязмачы Несторга (XII гасыр), Болгар тарихыныкы Йакуб ибн Ногманга (XI–XII гасырлар) барып тоташа. Бу тарихчыларның барысын да бернәрсә берләштерә – аларның һәрберсе үз тарихларын «безнең борынгы бабаларыбыз кемнәр?» дигән сорауга җавап эзләүдән башлап җибәрәләр. Шуны да ассызыклап әйтергә кирәктер: әле тарих фәне һәм профессиональ тарихчылар килеп чыкканчы һәр ыруг-кабиләнең, һәр халыкның үзләренең борынгы бабалары турында белгәннәре безнең көннәргә кадәр килеп җиткән легенда-риваятьләрдә, дастаннарда, халык иҗатының башка жанрларында чагылыш тапкан. Әмма халык хәтере барлык очракта да объектив чынбарлыкка туры килеп бетми. Бүгенге фәндә «этногенез» (халыкларның килеп чыгышы) төшенчәсе белән атап йөртелә торган бик катлаулы һәм дәвамлы процесс халык иҗаты әсәрләрендә, бигрәк тә генеологик легендаларда бик җиңел аңлатыла: «без – бүреләр (торналар, еланнар, аккошлар...) токымы», «бабаларыбыз – Нугай нәселеннән», «без – болгарлар» һ.б. Шәҗәрәләрдә исә генеологик җеп кайвакыт Адәм белән Хәувага кадәр сузыла. Әмма шундый самими-наив карашлар да күп очракта гыйльми тикшеренүләргә дөрес юнәлеш бирә алалар.

Россия халыкларның этногенезы белән бәйле проблемалар тарих фәнендә XVIII гасырдан башлап өйрәнелә башлады – хөкүмәт әһелләренә, чиновникларга чикләре меңләгән чакрымнарга сузылган империя халыклары белән «дөрес» идарә итү өчен аларның тарихы, яшәү рәвеше, гореф-гадәтләре, телләре турында да бераз мәгълүмат кирәк иде. Теге яки бу халыкның килеп чыгышы турында беренчел чыганаклар шул чорда тупланды. Бу чыганаклар башлыча тарих, тел һәм этнография материалларыннан гыйбарәт иде. Соңрак, XIX гасырның икенче яртысыннан башлап, бу эшкә археологлар да җәлеп ителде. Әмма һәркем үз юнәлеше буенча эшләде, тупланган материалларны анализлап, чагыштырып карап, аңлашып, бердәм фикергә килү булмады.

Хәл узган гасыр урталарында гына үзгәрә башлады, галимнәр төрле характердагы чыганакларны комплекслы рәвештә өйрәнү кирәклеген күтәреп чыктылар. Халыкларның килеп чыгышы мәсьәләләренә багышланган фәнни конференцияләргә тарихчылардан, этнографлардан, телчеләрдән һәм археологлардан башка антропологларны, фольклорчыларны, соңгы елларда хәтта табигать фәннәре, гамәли сәнгать һәм этномузыка белгечләрен дә чакыра башладылар. Һәр белгеч үз концепциясен алга сөрде, фикерләр туры килмәгән очракта көч аның сәбәпләрен эзләүгә, яңа материаллар туплауга юнәлдерелде. Төрле фән белгечләре үз юнәлешләре буенча актив эшләде, тикшеренүләрнең яңа ысулларын тәкъдим итте.

Этногенез проблемаларын өйрәнгәндә галимнәр лингвистика – тел чыганакларыннан элегрәк тә актив рәвештә файдаланып килде. Бу

аңлашыла да, чөнки халыкның күпгасырлык тарихы телдә (лексикада гына түгел, фонетика һәм морфологиядә дә) чагылыш тапмый калмаган. Узган гасырның икенче яртысында бу өлкәдә тикшеренүләр тагын да ныграк җанланып китте. Мисал өчен күренекле галимнәребез М.З. Зәкиев [Закиев, 2008], Д.Г. Тумашева [Тумашева, 1977], Л.Т. Мәхмүтова [Махмутова, 1982; 1985], Д.Б. Рамазанова [Рамазанова, 1996], Х.Р. Курбатов [Kurbatov, 1994], Р.Г. Әхмәтҗанов [Ахметьянов, 1981; 1988], Ф.С. Хәкимҗанов [Хакимзянов, 1987] һ.б. телчеләрнең билгеле хезмәтләрен искә төшереп үтәргә була. Чуваш галимнәре исә, Н.И. Ашмариннан башлап Н.И. Егоровка кадәр, этногенетик тикшеренүләрдә тел чыганакларын беренче планга куеп киләләр [Ашмарин, 1902; Егоров В., 1953; Федотов, 1986; 1990, с. 32–59; Егоров Н., 2017]. Хронологик яктан караганда, татар телчеләре башлыча болгар чоры белән чикләнделәр. Бары тик М.З. Зәкиев кенә тагын да борынгырак чорларга үтеп керә алды һәм төрки телләр тарихын, кайбер чит ил һәм Россия галимнәренең тикшеренүләренә таянып, хәзерге Ирак җирлегендә б.э.к. III меңьеллыкта яшәгән шумер-аккадлардан башлап өйрәнү кирәклегенә басым ясады.

2019 елда Татарстан китап нәшриятында әдәбият һәм тел белгече, фольклорчы Марсель Бакировның «Прототюрки: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура» (Казань, 2019. 463 с.) дигән фундаменталь хезмәте дөнья күргән иде. Биредә ул үзен, күп көч куеп үзе туплаган лексик-семантик һәм өлешчә этимологик чагыштырма сүзлек материалларына таянып, иң борынгы төркләр һәм аларның телләре, фәндә ныклап урнашкан концепция авторлары карашынча, Алтайда түгел, бәлки Якын Көнчыгышта, ягъни Азия кыйтгасының көньяк-көнбатыш өлешендә формалаша башлаган дигән теория тарафдары буларак танытты. Галимнең раславынча, безнең борынгы бабаларыбыз саналган һуннар иң элгәреге төркләр түгел, алар Якын һәм Алгы Көнчыгыштан Туран җирләренә күчеп утырган борынгы төркләр (бабалары сак, массагетлар) составыннан аерылып чыкканнар һәм Үзәк Азиядә, ягъни хәзерге Монголия, Байкал аръягы җирләрендә өлешчә монгол телле кабиләләр белән кушылганнар. Бу фикерне М.Х. Бакиров ышандырырлык итеп, абруйлы белгечләр фикеренә таянып, тел, археология һәм антропология өлкәсенә караган яңа фәнни фактлар белән исбатлады. Һәм, басым ясап әйтергә кирәк, әлеге хезмәтендә тюрколог галимебез төркләрнең этногенез һәм борынгы этник тарихы ике зур этаптан торганлыгын ышандырырлык итеп раслады, шул исәптән Якын һәм Алгы Көнчыгышта узган башлангыч этабында төрк баба телнең һәм иң элгәреге төркләрнең нинди үле яки борынгы этник төркемнәр катнашлыгында яралганлыгын ачыклауга үзеннән зур өлеш кертте [Дәүләтшин, 2019, б. 166–174; Азертюрк, 2021, с. 282–285].

Узган ел Татарстан китап нәшриятында профессор Марсель Бакировның борынгы бабаларыбызның килеп чыгышына багышланган тагын бер саллы китабы басылып чыкты: «Тайны происхождения

наших предков. Историко-лингвистическое исследование» (Казань, 2022. 391 с.). Аның бу китабын мин, Идел болгарлары археологиясе белән шөгыльләнүче галим буларак, бигрәк тә кызыксынып укып чыктым, чөнки автор биредә күбрәк болгар, хәзәр, барсил, савир/сувар телләре турында сүз алып бара, бик тә бәхәсле «болгар-чуваш теле», чувашларда болгар мирасы мәсьәләләренә дә киң туктала. Автор күтәргән проблемалар, ул проблемаларны чишүгә юнәлдерелгән яңа фактлар, шул фактларны анализлау нәтиҗәсендә туган гөман-фаразлар, моңарчы аз билгеле булган чыганаклар белән расланган төпле фикерләр телче һәм тарихчы галимнәрнең генә түгел, милли тарихыбызга битараф булмаган киң катлау укучыларыбызның да игътибарын җәлеп итәр дип уйлыйм.

Китапның беренче өлешендә гомумболгар этник берләшмәсен тәшкил иткән аерым компонентларның (болгар, сувар, барсил һ.б.) телләре тикшерелә. Билгеле булганча, лингвистикада төрки телләрне ике төп төркемгә бүлеп өйрәнү кабул ителгән: 1) *р*-телле угор-болгар төркеме (боларга борынгы болгар, сувар, хәзәр, бәҗәнәк һәм хәзерге чуваш телләре керә); 2) *з*-телле угыз, икенче төрлерәк әйтсәк, гомумтөрки төркеме (кыпчаклар, төрек, азәрбайҗан, төрекмән, татар, башкорт, уйгур, казакъ, кыргыз һ.б. телләр). Россия һәм чит ил тюркологиясендә чувашлар – болгар төркеменең бүгенгә кадәр сакланып калган бердәнбер халкы, дигән фикер өстенлек итә, ә бу исә аларга, ягъни безнең чуваш күршеләребезгә, Идел болгарлары мирасын тулысынча үзләренеке итеп күрсәтергә җирлек бирә. Татарларның болгар мирасына катнашы юк, имеш, алар – килмешәк монгол-татарлар токымыннан. Чуваш тарихчылары – бүген дә шул «теория» тарафдарлары (кара: Болгары и чуваши, 1984; Димитриев, 2004).

Билгеле булганча, чувашларда һәм, XIV гасыр кабер ташларындагы язмаларга караганда, болгарларда да башка төрки халыклар телендә кулланыла торган [з] авазы урынына [р] авазы (ротацизм күренеше), [ш] авазы урынына [л] авазы (ламдаизм), [к] авазы урынына [х] авазы кулланыла. Мәсәлән, татар телендәге *кыз* сүзен чувашлар *хӗр* диләр (болгар ташларында – *хир*); *ишек* (тат.) – *элик* (болг.) – *алӑк* (чув.) – *эшик* (гомумтөрк.). Әмма шул ук эпитафия язмаларында гомумтөрки телгә хас з-авазлы сүзләр дә урын алган. Кабер ташларында кулланылган, моңарчы ике төрле эпитафик стиль итеп саналган бу тел аерымлыкларын М. Бакиров функциональ яктан киңәйтеп һәм җирле сөйләм белән бәйләп, болгар теленә хас булган ике төрле сөйләш (наречие) чагылышы итеп карый. Әлеге кабер ташларын, бәхәссез, мөселман динендәге болгарлар куйган, димәк, ике сөйләш төркемендәге кешеләр, ягъни мөселманнар, бер-берсен яхшы аңлаганнар, чөнки *р*-телле болгарлар да, *з*-телләре дә бер үк дәүләттә яшәгәннәр (сөйләшләрнең бер-берсенә тәэсире: тат. *кы**з**-кы**р**кын, яткы**р**у-яткы**з**у, җитке**р**-җитке**з**, кү**з**-кү**р*** һ.б.).

Моңарчы игътибар үзәгеннән төшеп калган аерым фәнни хезмәтләргә һәм яңа дәлилләргә таянып, М.Х. Бакиров раславынча, бүген

чувашлар сөйләшә торган *р*-тел элгәреге төрки телләр арасында иң борынгысы түгел, ул җирле фин-угор телләре катнашында соңрак формалашкан дип әйтә алабыз. Ә менә төрки дөньяда элек тә, хәзер дә күпчелекне тәшкил итүче угыз-кыпчак тибындагы *з*-телләрнең барлыкка килүе исә, чыннан да, борынгырак чорларга карый. Соңгы елларда аларның беренчел ватанын кыю һәм яңача фикерләүче галимнәр Якын Көнчыгышта, хәзерге Ирак-Иран җирләрендә дип күрсәтә [Закиев, 2003; Азертюрк, 2018].

Р-телле угыр-болгар катламы кайда формалашкан соң, *з*-телле гомумтөрки катламыннан аерыла торган тел тармагы буларак кайчан һәм ничек барлыкка килгән? Бу сорауларга М. Бакиров, тарихи һәм лингвистик чыганакларга нигезләнеп, төпле җавап бирә: *р*-телдә сөйләшә торган халыкның анаватаны – Туран, ягъни Амудәрья һәм Сырдәрья елгаларының Арал диңгезенә коя торган түбән агымнары тирәсендәге җирләр, хәзерге Казакъстанның көньяк-көнбатыш өлкәләре. Б.э.к. IV–III меңъеллыкларда әлеге туран җирендә Якын Көнчыгыштан, төгәлрәге, хәзерге Иран-Ирак территориясеннән күчеп килгән һәм үзләреннән соң кельтеминар археологик культурасын калдырган халыклар – борынгы дравидлар яшәгән. Алар биредә Көньяк Себер якларыннан килеп чыккан угорлар белән кушылганнар. Дравид кабиләләренең төрки халыкларга хас агглютинатив диалектларда сөйләшкәнлегенә һәм дә телләрендә архаик төрки сүзләрнең шактый күп сакланып калуына нигезләнеп, галим үзенең элегрәк чыккан китабында алар (борынгы дравидлар) көнбатышта формалашкан иң элгәреге төрки дөньяның бер катламы – этник компоненты булган дигән нәтиҗәгә килгән иде. Фонетик күренеш буларак ротацизм һәм ламдаизмның иң борынгы үрнәкләрен М. Бакиров нәкъ менә шул дравидлар телендә таба. Аның фикеренчә, ротацизм күренеше беренче башлап угорларның – хәзерге ханты, манси, венгр халыкларының элгәреләре белән борынгы төрекләр үзара аралашкан катнаш нигездә барлыкка килгән. Туран җирлегендә дравидларның һәм Якын Көнчыгыштан күчеп килгән башка элгәреге төрекләрнең борынгы угорлар беләр очрашуы-керешүе, шул очрашулар җирлегендә туган катнаш тел кулай җирлек булган. Археология материаллары күрсәтүенчә, соңыннан алар акрынлап Үзәк Азия, Көньяк Себер далаларына күчеп китәләр. Бу якларда элек-электән яшәгән төрки һәм монгол телләрендә дравидлар белән уртак ротацизм үрнәкләре очравын, кайберләренең хәтта болгар теленә үтеп керүен галим шул күченү-аралашуларга бәйләп карый.

Алай гына да түгел, М. Бакиров яклаган гомуми караш буенча, Төньяк Кавказда, ә аннары Дунай һәм Урта Идел буенда үз дәүләтләрен корып яшәгән болгарларда *р*-телле сөйләшнең булуы да – угор телләре йогынты ясау нәтиҗәсе. Ачыклап әйткәндә, бу йогынты Кавказга Тураннан һәм Себердән угор һәм төрки телләр катнашлыгыннан торган оногур/унугыр һәм сабир/сувар кабиләләренең күчеп килүе белән бәйләнгән. Болгар телендә ике арадагы бәйләнеш, ягъни угор тәэсире, нигездә, фонетика өлкәсендә – аерым сүзләрнең

әйтелешендә, авазлар чиратлашуында чагылыш табу белән чикләнгән һәм шуңа күрә болгар халкының *з*-телдә сөйләшкән катламына да аңлаешлы булган. Ә менә автохтон яки җирле фин-угорлар (башлыча марилар) белән кушылып формалашкан чувашларда исә үзара йогынты бик көчле булган һәм чувашларның болгарлардан аерымланып яшәвенә, телләренең башка төрки халыкларга аңлашылмавына китергән. М. Бакиров үзенең тикшеренүләрендә болгар теленең үзенчәлекләре һәм варислары, ни өчен *з*-телле угыз-кыпчак катламының җиңеп чыгуы турында сөйләгәндә менә шуларга басым ясый.

Югарыда әйтелгән фикерләрнең һәм нәтиҗәләрнең археология, антропология һәм генетика материаллары белән дә ярашуын ассызыклап үтү мөһим. Көньяк Себер һәм Казакъстан далаларында бронза чорына караган карасук, андрон археологик культураларын калдырган кабиләләрнең, исемнәре тарихи язмаларда теркәлеп калган саклар, массагетлар, скифлар һәм сарматларның күпчелек өлеше чыгышлары ягыннан Якын Көнчыгышта һәм Алгы Азиядә формалашкан борынгы төрки дөнья белән бәйләнгән. Бу үзенчәлекле карашны куәтләү-исбатлауга да Марсель ага үзеннән шактый зур өлеш керткән. Моның өчен аның төрки дөньяга хас булган этник тотрыклы милли үзенчәлекләрне аерып чыгаруы, аларны тел фактларына өстәп, этносны билгеләүче асыл сыйфат яки күрсәткеч буларак файдалануы (Көнчыгышны изгеләштерү, бүрене һәм бер башлы канатлы мифик елан-сазаганны олылау яки тотемлаштыру, кавемгә нигез салган тотем затның яки бабаның тау куышында яралуы, өс киеменең изүен сул якка әләктерү һ.б) аерым хуплауга лаек. Монографиядә ышандырырлык дәлилләргә нигезләнеп, түбәндәгеләр бик дөрес күрсәтелгән: шул Туран халыклары арасыннан бит инде һуннар, Ашина төркләре, соңрак болгар, хәзәр, бәҗәнәк берләшмәләренә кергән кабиләләр, хәтта уйгурлар һәм башка төркиләр (угызлар) аерылып чыккан.

Марсель Бакиров туплаган чыганаклар күрсәткәнчә, «чиста төркләр» телендә, ягъни угызлар, кыпчаклар, усуннар һәм борынгы кыргызларда, шулай ук VI–VIII гасырларга караган Орхон-Енисей язмаларында *р*-телгә хас элементлар табылмаган, чөнки алар фин-угорлар белән тыгыз бәйләнештә тормаганнар һәм үзара кушылмаганнар. Димәк, төркиләрнең аерым этник төркемнәрендә *р*-теленең формалашуы, чыннан да, аларның күршеләре булган фин-угорларга (башлыча соңгыларына) нисбәтле булып чыга. Яңа тикшеренүләр төрки этногенезын Алтай-Саян төбәгенә бәйләп карый торган традицион теориягә каршы килә, алтай төркеменә кертеп йөртелә торган телләрнең, атап әйткәндә, төрки, монгол, манчьжур тел группаларының, үзара кардәш итеп каралуын да расламый. Чөнки алтай телләрен үзара якынайта торган тел һәм мәдәният өлкәсендәге уртаклыклар яки охшашлыклар этник кардәшлек аркасында түгел, бәлки үзара элемтәләр, аралашулар нәтиҗәсендә барлыкка килгәннәр.

Профессор М. Бакировның ачышлары төрки халыклар ананатанын, алда әйтелгәнчә, Алтай-Саян җирләре белән бәйләүче, шулай

ук чуваш теленә хас *р*-сөйләше, имеш, иң борынгы төрки телләрдә үк барлыкка килгән, *з*-сөйләше исә баштарак чорларда гомумән булмаган дип инанучы тюркологларның фаразга корылган карашларын нык какшата һәм кискен кире кага. Әлеге монографиядә төрки этногенезының Якын Көнчыгышка мөнәсәбәтле башлангыч чорын *з*-телле прототөркиләр белән, ә *р*-тел сөйләше барлыккка килгән урынны Каспий-Арал (Туран) төбәге белән бәйләп аңлатуны һәм дә моны үзе туплаган лексик-семантик чагыштырма сүзлек материаллары һәм тотрыклы этник мәдәният дәлилләре белән исбатлауны олуг галимебезнең иң зур ачышы-казанышы дип саныйм.

Галимнең миңгә якын иң борынгы лексик берәмлекләрне үз эченә алган чагыштырмалы сүзлеге генә түгел, ә аерым сүзләрнең, шул исәптән ономастик тәңгәллекләрнең килеп чыгышына, генетик яки элемтә-контактка нигезләнгән охшашлык-уртаклыкларга мөнәсәбәтле тикшеренүләре дә җитди игътибарга лаек. Минә котелмәгән шундый архаик бәйләнешләрне ача торган (һәм шәхсән үзем өчен кызык тоелган) берничә лексик оя (тезмә): 1) *массагетлар* – баш (олуг, бөек) саклар: mah (шум.) – олуг / maha (драв.) – зур, бөек / mas (иран) – зур // (м ↔ б / с ↔ ш) → мас < баш (борынгы төрки. – баш, башлык + саг / сак (этнос атамасы) + -ет / -ат (күплек кушымчасы)[1]; 2) Алгы Азиядән чыккан *каспи, кассит* кабиләләре: кас – этноним + -пи, -ит – күплек кушымчалары. *Каспи, Кавказ* – топонимнар. Кавказ тавының элгәреге җирле аталышы – Кап / Каф + каз > кас (с ↔ з). *Казак / казакъ*: а) кас / каз → кез (бор. төрки) – күченеп йөрү(че) + ак / к[2] – күплек кушымчасы; ә) Ка / кап (бор. төрки) – якынлык, кардәшлек + зак > сак (субстрат этноним); 3) амазонкалар – сугышчан яки яугир хатын-кызлар: ам / ама – хатын-кыз + зон (чон, сөн, һун) – халык, кабилә мәгънәсен белдерүче сүзләр + к – күплек кушымчасы. Димәк, М. Бакиров тарафыннан тәкъдим ителгән версия буенча, *казакъ* этнонимының, шулай ук Кече Азиядә һәм Азов (Азак) диңгезе буенда яшәгән амазонкалар атамасының төрки телдә укылышы казакъларның генетик тамырларын һәм аларда сакланган амазонкалык традициясен Туран саклары белән бәйли торган карашлар файдасына хезмәт итә.

М. Бакировның турыдан-туры үзебезнең җирлеккә, болгар-чуваш-татар мөнәсәбәтләренә караган тикшеренүләрендә дә кызыклы күзәтүләр һәм ачышлар шактый. Шундыйлардан мин чуваш һәм татар телләренең ничек формалашуларын, бер-берсенә якын да килмәгән үзенчәлекләрен ачыклауга мөнәсәбәтле табышларын аерып күрсәтер идем. Ә инде галимнең «Кыйссаи Йосыф» поэмасының Урта Азиядә түгел, ә үзебезнең болгар-татар җирлегендә иҗат ителгәнлеген

[1] Күплекне белдерүче архаик -ет / -ат кушымчасының борынгы төрки телдә сакланган эзләре: ир-ат (ирләр), тюрк-ут / түрк-үт (түркләр), алпаг-ут – хәрби яраннар (алп / алпагу – батыр, каһарман).

[2] Чагыштырыгыз: турк / түрк > Тур / Түр (ыруг-кавемгә нигез салучы легендар каһарман) + к (күплек кушымчасы) – түркләр; Туран > Тур + ан (сүз ясагыч кушымча) – тураннар (түркләр) иле.

исбатлауга багышланган фәнни эзләнүләре, күзәтүләре – укучы игътибарын нык җәлеп итә торган үзе бер дөнья! Автор анда моңарчы кул тимәгән яңа материалларны кулланышка кертеп, шул исәптән «Кыйссаи Йосыф»ны әлегә кадәр аз билгеле «Ана вә угыл» дигән болгар чорына нисбәтле поэма (дастан) белән чагыштырып, болгар-татар әдәби теленең ничек формалашуын һәм аның үзенчәлекләрен ача торган ышанычлы нәтиҗәләр ясый.

Марсель ага Бакировның әлеге ачышлары, минемчә, тюркологларны нык уйланырга, элеккеге традицион концепцияләрен яңадан карап чыгарга мәҗбүр итәчәк. Фәндә Идел болгарлары телен бары тик чуваш теле белән генә тәңгәлләштерү өстенлек итә, дидек. Алайса, *р*-сөйләше, ягъни ротацизм элементлары катнашуга карамастан, нигә болгар кабер ташларының теле татарча аңлашылып тора, ә чуваш теле безгә бөтенләй аңлашылмый?! Мондый җитди аермалар асылда чувашларның элек марилар яшәгән, әмма Идел-Кама буе болгарларыннан аерымланып торган төбәктә формалашулары [Серебренников, 1956; 1957] һәм антропологик яктан аларның җирле фин-угор халкының турыдан-туры төрдәше булуы [Алексеев, 1971] М. Бакиров үзәккә алып күрсәткән фактлар җирлегендә генә аңлатыла ала.

Янә килеп, әгәр чувашлар Болгар дәүләтендә яшәгән төп халыкның дәвамчылары икән, кая киткән соң ул вакытта аларда болгарлардан калган дәүләтчелек, шәһәрләр һәм мөселман архитектурасы, язмачылыкка нигезләнгән ислам мәдәнияте? Ни өчен Кол Галидән, «Ана вә угыл» дастаны авторыннан һәм Сөләйман ибн Дауд ас-Саксини-Суваридан башланып киткән матур әдәбият юкка чыккан? Чувашлар – болгарларның исламнан баш тарткан мәҗүси өлеше, дибез икән, Болгар территориясендә шул мәҗүси чувашларның X–XV гасырларга караган берәр зиратын күрсәтегез. Юк бит алар. Авыл-шәһәр урыннары да табылмаган. Нәкъ менә болгарлардан читтә яшәгәнгә күрә дә чувашлар яши торган төбәкләрдә болгар кабер ташлары юк һәм, монография авторы искәрткәнчә, аларның кыпчаклашмыйча үз телләрен саклап калуы болгарлардан аерылып яшәве белән бәйле. «Сувар-чувашларның» X гасыр Сувары да – мөселман шәһәре, «аның үзәк мәйданында биек манаралы мәчет урнашкан», – дип язган замандашлары [Хвольсон, 1869, с. 82]. Әмирләре дә – мөселманнар, суккан дирһәмнәрендә – гарәпчә текст.

Чувашларның мәдәни мирасы, менталитеты белән кискен каршылыкка керә торган менә шундый хәлиткеч аермалар һәм дә М. Бакиров тарафыннан тәфсилләп тикшерелгән ышанычлы яңа фактлар фәндә, ниһаять, чуваш кавемен болгарларның турыдан-туры дәвамчылары итеп карый, хәтта ике арада тигезлек билгесе куя торган ясалма карашлардан баш тартуга китерер дип ышанасы килә. Иң мөһиме, аерым тюркологларның һәм чуваш галимнәренең татарларны икенче планда калдырып, болгарларның законлы һәм төп мирасчысы булуын танымауларына чик куелырга вакыт җиткәндер кебек. Соңгы елларда чуваш археологлары белән Олы Таяба шәһәрлегендә алып барыла

торган казу эшләре нәтиҗәләре дә шушы ук хәерхаһ концепциягә хезмәт итәчәге, минемчә, шиксез.

Әдәбият

Азертюрк Т. Генезис тюрка и тюркского языка (на основе клинописи). СПб.: Супер, 2018. Т. 1, 2. 1294 с.

Азертюрк Т. О вкладе татарского тюрколога в ориенталистику (рецензия на монографию проф. М.Х. Бакирова «Прототюрки: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура». Казань, 2018) // Филология и культура. Philology and culture. 2021. № 4 (66). С. 282–285.

Алексеев В.П. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья / отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, 1971. С. 232–271.

Ахметьянов Р.Г. О соответствиях звуков *Р* и *Л* (*Р'* и *Л'*) в зоне татарско-чувашско-русских контактов // Источниковедение и история тюркских языков / отв. ред. Э.Р. Тенишев. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1978. С. 69–76.

Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М.: Наука, 1981. 260 с.

Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. М.: Наука, 1988. 220 с.

Ашмарин Н.И. Болгары и чуваши / Изв. Общ-ва археологии, истории и этнографии при Импер. Казан. ун-те. 1902. Т. XVIII, вып. 1–3. С. 1–132.

Болгары и чуваши / отв. ред. В.Д. Димитриев. Чебоксары: ЧувНИИ, 1984. 158 с.

Дәүләтшин Г. Прототөрки бабаларыбызга юл яручы китап // Казан утлары. 2019. № 7. Б. 166–174.

Димитриев В.Д. Вопросы этногенеза, этнографии и истории культуры чувашского народа. Чебоксары: Изд-во Чуваш. гос. ун-та, 2004. 392 с.

Егоров В.Г. К вопросу о происхождении чуваш и их языка // Уч. зап. Чув. НИИ. 1953. Вып. VII. С. 64–91.

Егоров Н.И. Избранные труды по этнолингвогенезу и этнической истории чувашского народа. В двух книгах. Чебоксары: Новое время, 2017. Кн. 1, 428 с.; кн. 2. 440 с.

Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М.: Инсан, 2003. 446 с.

Закиев М.З. История татарского народа. (Этнические корни, формирование и развитие). М.: Инсан, 2008. 560 с.

Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики (краткий анализ и приложение) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. (Материалы и исследования. Вып. 2). Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, 1982. С. 68–153.

Махмутова Л.Т. О некоторых татарско-куманских параллелях (по материалам фонетики и грамматики) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. (Материалы и исследования. Вып. 3). Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, 1985. С. 117–142.

Рамазанова Д.Б. К истории формирования говора пермских татар. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 1996. 240 с.

Серебренников Б.А. Проблема субстрата // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. М., 1956. № 9. С. 33–57.

Серебренников Б.А. Происхождение чувашского народа по данным языка // О происхождении чувашского народа. Чебоксары, 1957. С. 40–45.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 294 с.

Федотов М.Р. Народность и язык волжских болгар // Проблемы средневековой археологии Урала и Поволжья / отв. ред. Р.Г. Кузеев. Уфа: Изд-во ИИЯЛ БФАН СССР, 1986. С. 43–48.

Федотов М.Р. Чувашско-марийские языковые взаимосвязи. Саранск: Изд-во Саран. филиала Саратов. гос. ун-та, 1990. 336 с.

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и и их язык. М.: Наука, 1987. 192 с.

Хвольсон Д.А. Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста. СПб., 1869. 199 с.

Kurbatov H. Idil-Çulman (Volga-Kama) boylarında eke geçen runik kitabeler // Türk Dünyası Arastırmaları. 1994, Şubat, N 88. S. 104–113.

Хуҗин Фаяз Шәрип улы,
тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы,
ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты
баш гыйльми хезмәткәре